

Рецензія на книгу

Г.М. Голиш

**У ВИРІ ВІЙНИ. СТАНОВИЩЕ НЕПОВНОЛІТНІХ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ
В 1941 – 1945 рр.: МОНОГРАФІЯ. – ЧЕРКАСИ: ЧЕРКАСЬКИЙ ЦНТЕІ,
2005. – 323 с., іл.**

Багатогранна проблематика історії Другої світової війни вже декілька повоєнних десятиліть знаходиться в центрі уваги вітчизняної та зарубіжної історіографії. Останнім часом зростає науковий інтерес до соціальних аспектів воєнної історії, акценти досліджень зміщуються в бік реконструкції особливостей життя різних суспільних груп в екстремальних умовах війни. У цьому плані слід зазначити, що звернення автора рецензованої монографії до такої малодослідженої проблеми, як становище неповнолітніх громадян України воєнної доби, є ґносеологічно й концептуально виправданим і цілком узгоджується з відродженням у сучасній історіографії традицій антропоцентризму та гуманізму.

Актуальність обраної теми монографії визначається як потребою осмислення досліджуваного в праці сегменту воєнної проблематики з нових концептуальних позицій, так і значним евристичним потенціалом, безперечною практичною цінністю проблеми становища неповнолітніх українців воєнної доби. Можна цілком погодитися з думкою автора про те, що, незважаючи на особливості свого соціального статусу, який передбачає певну підпорядкованість і обмежену дієздатність, неповнолітні громадяни є повноправним суб'єктом історії, тому залишити осторонь аналіз їхньої життєдіяльності в сучасних дослідженнях нелогічно і глибоко несправедливо. Між тим у зв'язку з багаторічним ігноруванням радянською історіографією людського контексту історії Другої світової війни вказаний тематичний напрямок, на жаль, по суті не став предметом спеціального вивчення. Окрім суто наукового інтересу, злободенність теми

зумовлена практичними потребами сучасного періоду державотворення України. Адже для сучасного українського політикуму досить важливо врахувати уроки минулого для вироблення виваженої державної політики щодо охорони дитинства, допомоги постраждалим в роки війни категоріям населення. Цілком очевидним є і велике значення звернення до трагічних і водночас героїчних сторінок життя наймолодших представників воєнного покоління для створення методичної бази громадянського виховання неповнолітніх громадян сучасної України.

Рецензоване монографічне дослідження є розширеною і проілюстрованою версією захищеної автором дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. Видання рекомендоване до друку Інститутом історії України НАН України та Вченою радою Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького.

Взявшись за реалізацію досить непростого наукового проекту, автор здійснив його у тісному взаємозв'язку з розробкою планових дослідницьких тем відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України „Трансформація суспільно-політичних, економічних та культурних процесів в Україні під впливом воєнних подій 1939 – середини 40-х років” та „Українське суспільство і влада на завершальному етапі війни 1943 – 1945 рр.”. Це значною мірою сприяло позитивному результату дослідження.

Предметом дослідження в рецензованій монографії стало становище дітей та підлітків України в усій сукупності його складників на різних етапах німецько-радянської війни, конкретні вияви їхньої життєдіяльності в екстремальних умовах, зміст та реалізація політики радянської влади й нацистських окупантів щодо неповнолітніх громадян. Визначеним автором дослідницьким завданням відповідає й обрана ним архітектоніка праці: її складовими є вступ, основна частина (5 розділів, поділених на 12 підрозділів), висновки, список використаних джерел та літератури, додатки та фотоілюстрації. Узгоджується з авторським задумом і вибір хронологічних рамок (період німецько-радянської війни: червень 1941 – травень 1945 р.) та територіальних меж дослідження (територія Наддніпрянської та Східної України). У даному випадку простежується

намагання автора забезпечити належний часовий та географічний континуум дослідження і підвести під його концептуальні положення цілісну фактографічну базу.

У першому розділі автор досить ретельно і з критичних позицій проаналізував стан наукової розробки теми та її джерельну базу. Позитивним є те, що він подав порівняльний аналіз праць радянських і пострадянських істориків та в руслі сьогоденних підходів охарактеризував два історіографічних періоди. При цьому він уникнув спокуси гіперкритичності щодо оцінки доробку радянської історіографії і поряд з її недоліками переконливо показав очевидні здобутки. Досить вдало проаналізовано й сучасне історіописання соціальних аспектів війни. Огляд наукової літератури дозволив автору дійти переконливого висновку про майже повну відсутність спеціальних наукових праць з теми, що ним досліджується, і ще раз вмотивувати доцільність свого наукового пошуку.

Позитивною стороною монографії є її досить широка джерельна база, яка включає в себе насамперед архівні документи 2 центральних та 5 регіональних архівосховищ (48 фондів, 137 справ), причому більшість із них вводиться в науковий обіг уперше, а також опубліковані в спеціальних збірниках та тогочасній періодиці документи й матеріали, наративні джерела, результати моніторингу учасників подій, що досліджуються. Залучення значного кола джерел різних видів, походження й класифікації дало змогу побудувати роботу на такій критичній масі документальних даних, які забезпечили достатню аргументованість основних положень праці. Переконливим свідченням ретельності й відповідальності автора є наявність у монографії понад 800 посилань, переважно на архівні матеріали, документальні збірники та періодику воєнних років. Заслуговує на схвалення й застосування Г.М. Голишем новітніх теоретико-методологічних, історіософських підходів у дослідженні проблеми.

Аналіз змісту монографії свідчить, що автором здійснено великий обсяг науково-дослідної роботи. При цьому слід відзначити багатогранність вирішених у праці дослідницьких завдань, достатню глибину розкриття основних аспектів проблеми. Комплексно й системно на макро- та мікрорівні проведено аналіз становища наймолодшої частини українського соціуму в екстремальних умовах

німецько-радянської війни. При цьому проблема розглядається на основі врахування всіх детермінованих війною чинників, які визначали життя неповнолітніх громадян України воєнної доби – соціально-економічних, воєнно-політичних, побутових, ідеологічних, морально-психологічних. Вони розглядаються як складові багатогранної і суперечливої дійсності, породжені непересічним часом великих випробувань для українського народу.

На широкому емпіричному полі автор переконливо доводить, що війна обернулася особливо великою трагедією для дітей і підлітків, які в силу своєї незрілості й соціальної вразливості найбільше страждали від її жорстоких реалій. Наводяться численні факти, які характеризують неймовірно тяжке становище наймолодших представників воєнного покоління на різних етапах війни.

Зокрема, другий розділ монографії присвячено всебічному аналізу становища неповнолітніх українців у перший період війни. Автор підкреслює, що війна вже на початковому етапі спричинила докорінні трансформації життя неповнолітніх громадян та суттєво вплинула на їхню психоемоційну сферу. Наведені в праці переконливі факти свідчать про те, що вже з перших днів війни чимало дітей та підлітків стали жертвами бомбардувань і артилерійських обстрілів, вони потерпали від викликаних війною побутових незручностей, неймовірних випробувань як під час організованої евакуації, так і в колонах біженців. Обґрунтовано думку про те, що війна загострила таке масове соціальне лихо, як сирітство, бездоглядність та безпритульність неповнолітніх, що спонукало радянські урядові структури звернути увагу на цю гостру проблему й ухвалити низку відповідних постанов та розпоряджень з питань допомоги постраждалим дітям. Однак переважно з об'єктивних причин передбачені ними заходи реалізовані не були. Поряд з цим показано, що воєнна пора внесла і значні корективи в організацію, ритм та зміст навчально-виховного процесу для дітей та підлітків.

Автором проаналізовано основні форми участі неповнолітніх громадян у патріотичних акціях цивільного населення та з'ясовано чинники цього явища. Діти та підлітки стали активними учасниками охорони радянського тилу: допомагали у виявленні ворожих шпигунів і диверсантів, здійснювали охорону

шкільного майна, брали участь в організації заходів із протиповітряної оборони, працювали на будівництві фортифікаційних споруд, складів, ремонті доріг, сприяли діям винищувальних батальйонів, підрозділів народного ополчення та частин Червоної армії. Вони відіграли провідну роль у сільськогосподарських роботах, збиранні брухту чорних і кольорових металів, стріляних гільз, лікарських рослин, доглядали поранених бійців у прифронтових шпиталях, брали участь у формуванні фонду оборони і тимурівському русі. Незважаючи на значну заорганізованість з боку комсомольських структур, рапортоманію і перебільшення реальних результатів, ці зусилля розцінюються як досить ефективні форми залучення неповнолітніх громадян до патріотичних акцій.

У третьому розділі монографії наголошується, що на окупованих гітлерівцями територіях неповнолітні українці стали об'єктом нацистського етноциду. Це насамперед виявлялося в теоретично „обґрунтованому” і цинічно спланованому дітовбивстві, свідомому «виголоджуванні» неповнолітнього населення, цілеспрямованому обмеженні народжуваності, жахливих медичних експериментах, сексуальних насильствах, нестерпному морально-психологічному тиску, вкрай несприятливих побутових умовах життя за окупації, поширенні небезпечних захворювань серед юних українців тощо. Можна беззастережно погодитися з автором, що дані про загибель дітей та підлітків за окупації, якими оперує сучасна наука, мають відносний і неповний характер, а тому на основі застосування новітніх, зокрема квантитативних методів дослідження, слід забезпечити уточнення цієї скорботної статистики.

У цьому розділі аналізуються також питання, пов'язані з визискуванням праці неповнолітніх на окупованих територіях. Залучені факти та подані у вигляді таблиць статистичні матеріали дозволили автору чітко окреслити основні сфери дитячого працевикористання, визначити характер праці як підневільний. Досить яскраво охарактеризовано насильницькі мобілізації та масове вивезення юних громадян до нацистського рейху. У праці узагальнено результати проведеного автором опитування малолітніх жертв нацизму, зроблено висновки про віковий, статевий склад неповнолітніх „остарбайтерів”, час і місце перебування на чужині, характер та умови їхньої праці тощо.

Досить глибоко й всебічно проаналізовано характер, складові системи освіти і виховання неповнолітніх на окупованих територіях, яка характеризувалася спрямованістю на деінтелектуалізацію та зомбіювання юних українців.

Доведено, що розгорнута окупантами освітня мережа мала справді жалюгідний вигляд, а система виховання неповнолітніх громадян увібрала в себе гірші риси тоталітаризму і була спрямована на формування альтернативних комуністичним ціннісних орієнтирів, підготовку юних українців до колабораційної діяльності, прищеплення рабської покірливості нацистам.

Досить багато місця в монографії відведено аналізу участі юних українців у антинацистському русі Опору, цьому присвячено четвертий розділ. Автор характеризує мотиви та обставини вступу наймолодших представників воєнного покоління на шлях боротьби з нацизмом і підкреслює, що партійно-комсомольські структури всіляко заохочували юних громадян до участі в спротиві окупантам, хоча це часто мало для них трагічні наслідки. Наводяться досить цікаві факти участі неповнолітніх у партизанській боротьбі, підпільному русі та спонтанних формах спротиву. Автор категорично не погоджується з поширеною у вітчизняній науці, на його думку, дуже заниженою статистикою юних персоналій антинацистської боротьби, щоправда, його контраргументи обмежуються лише даними в розрізі окремих регіонів.

У монографії наводяться трагічні факти масової загибелі неповнолітніх учасників руху Опору, що часто ставало результатом невмотивованого їх використання для виконання украй небезпечних завдань, поставлених дорослими. Він дійшов висновку про те, що, незважаючи на негативні супутні моменти, участь неповнолітніх у боротьбі з окупантами продемонструвала їхні кращі патріотичні якості, сприяла громадянському змужнінню.

Досить великим змістовим навантаженням відзначається п'ятий розділ, в якому охарактеризовано особливості життєдіяльності неповнолітніх громадян на початковому етапі відбудовного періоду. На основі різних джерел автор подає дані про масову участь дітей і підлітків у відбудові сплюндрованого агресором краю, у традиційних та нових формах радянських патріотичних рухів. При цьому автор справедливо наголошує, що ці вияви громадянської активності

неповнолітніх українців зумовлювалися як радянською системою виховання та щирим прагненням юних стати соціально корисними в період великих випробувань для України, так і мобілізаційними заходами партійно-комсомольських структур.

У цій структурній частині монографії висвітлено досить багатогранну законотворчу, розпорядчо-виконавчу та організаторську діяльність радянських владних структур з метою мінімізації тяжких наслідків війни для неповнолітніх громадян. З іншого боку, як зазначено автором, у силу об'єктивних (труднощі воєнного часу) та суб'єктивних (нерозпорядливість виконавчих структур, випадки ігнорування проблем дитячого населення, зловживання посадовців) причин передбачені постановами та розпорядженнями влади соціальні заходи не змогли повною мірою забезпечити належний захист соціально найвразливішої категорії населення України.

Проаналізовано вкрай тяжкі наслідки воєнного часу для неповнолітнього населення. Адже війна спричинила суттєве погіршення демографічної ситуації, зокрема, різке зменшення народжуваності, великий рівень смертності серед новонароджених. Сотні тисяч дітей загинули в період нацистської окупації та в зоні ведення воєнних дій. Діти та підлітки стали учасниками міграційних, евакуаційних та реєвакуаційних процесів, які супроводжувалися для них значними випробуваннями.

Предметом аналізу стали й соціальні наслідки війни, зокрема, сирітство, дитяча безпритульність і бездоглядність, голодування і незбалансоване харчування дітей та підлітків, нестача одягу та взуття, побутова невлаштованість і в результаті – масові захворювання з високим рівнем летальності. Війна негативно вплинула на шкільне навчання, сприяла майже повному розладу системи суспільного виховання, а відтак і зростанню виявів девіантної поведінки у дитячому та підлітковому середовищі.

Чи не вперше у вітчизняній науці автор спробував охарактеризувати психологічні наслідки війни для неповнолітніх громадян, і слід визнати, що це йому значною мірою вдалося.

Висновки, яких дійшов автор на основі опрацьованого фактичного матеріалу, засвідчують нові підходи в дослідженні теми. Вони оригінальні і впливають зі змісту монографії. Не викликає заперечень і твердження автора про те, що суворая воєнна пора, з одного боку, принесла юним українцям великі страждання, а з іншого – сприяла їхній соціальній акселерації та громадянському змузнінню, надовго визначивши особливі ментальні риси цієї категорії населення.

Аргументації теоретичних положень, висновків та узагальнень значною мірою сприяє залучений автором та ґрунтовно опрацьований із застосуванням кліометричних операцій статистичний матеріал, значна частина якого систематизована в таблицях. У тексті праці та додатках налічується 28 цифрових та 8 текстово-іменних таблиць, кожна з яких акумулює досить об'ємну й цінну інформацію.

Антропометричний струмінь рецензованого дослідження посилюється охопленням значного кола юних персоналій, прагненням автора змалювати конкретні долі наймолодших учасників історичної драми, якою була німецько-радянська війна. При цьому автор забезпечує неупереджене висвітлення подій завдяки відходу як від їх надмірної драматизації, так і невинправданої міфологізації та глорифікації.

Доречним видається і вміщення в монографії об'ємного науково-довідкового матеріалу, зокрема, іменного (640 імен) та географічного (316 назв) покажчиків. Кращому сприйняттю викладених у дослідженні подій, безумовно, сприяють фотоілюстрації, їх подано близько 70. До позитивних якостей рецензованого видання слід, на нашу думку, віднести й доволі добротний стиль викладу матеріалу.

Поряд із зазначеним вище слід підкреслити, що з огляду на багатовекторність досліджуваної в монографії проблеми, значні труднощі в пошуку необхідних джерел автор залишає ще досить широке поле для дослідницької роботи в царині реконструкції особливостей життя наймолодшої частини воєнного покоління. Зокрема, йому не вдалося вийти на загальні цифри втрат серед неповнолітнього населення України в роки німецько-радянської війни, потребують уточнення й статистичні дані з евакуаційних та реєвакуаційних потоків неповнолітніх, участі

юних українців в антинацистському русі Опору. Недостатньо рельєфно вдалося авторові виписати регіональні особливості становища неповнолітніх громадян на різних етапах війни. У подальшому доречно було б розширити хронологічні (від 1939 р.) та територіальні (в масштабах усієї України) межі дослідження.

Однак указане вище не впливає на однозначно позитивну оцінку рецензованої праці. Вона є оригінальним, цілісним і самодостатнім дослідженням, що заповнює важливу нішу соціальних аспектів воєнної проблематики. Вважаємо, що монографія Г.М. Голиша є вагомим внеском у вітчизняну воєнну історіографію й буде корисною для науковців, викладачів, студентів, краєзнавців, а також для широкого загалу читачів, які цікавляться актуальними проблемами історії України періоду Другої світової війни.

В.І. Кучер